Ильхам Фаттахов

кандидат филологических наук,

старший преподаватель кафедры татарской журналистики

Казанского (Приволжского) федерального университета

М.Мәһдиевнең 1985-1995 нче еллардагы публицистикасы

Сөнгатулла улы Мөхәммәт Мәһдиев – Татарстанның халык язучысы, күренекле публицист, Казан дәүләт университеты доценты, әдәбиятче-галим, Россия Федерациясе фәненең атказанган эшлеклесе. Аның публицистик мәкаләләрендә дә үз милләтен яратуы, сөеп, ачуланып яки аннан оялып, халкыбызны тарихи асылына кайтару омтылышы чагыла. Сәләтле публицистлар иҗаты фәнни тикшеренү таләп итә, чөнки һәр талант – үзе бер дөнья, РФ халыкларының милли байлыгы, “табигатьнең могҗизаи бүләге, мәдәният нигезе һәм ил горурлыгы” [1; с. 33].

М.Мәһдиевнең иҗат лабораториясен өйрәнүче әдәбият белгече Рәшит Фәтхерахманов әдипнең рухы нык, кабатланмас психологик сәләткә ия булуын искәртә [2].

“Мәшәкатьле һөнәр” мәкаләсендә [3] М.Мәһдиев болай язган: “Мин педагогика фәненең иң әһәмиятле бер законын олыгайган саен тирәнрәк аңлый барам. Кешене формалаштыруда өч шарт бар, ди ул фән. Болар – нәселдән килгән сыйфатлар, тирәлек һәм тәрбия. Зур ачыш бу!”

Ул язучылык өлкәсендә дә нәтиҗәле эшләгән, публицистика жанрында да актив иҗат иткән. “Өендә гел язып кына утырган язучы минем хәтле язмый. Минем бигрәк тә соңгы елларда газета-журналларда елына 80-88-90 мәкаләм чыгып барган. Ул кадәр күләмдә сирәк журналист яза. Шулай итеп, 65 елда бер журналист гомерен кичергәнмен. Без белгән күп кенә кешеләр бернинди фәнне эшләмичә, бернинди әсәр язмыйча бер доцент гомерен кичерделәр. Өчесен бергә кушсаң, 195 ел килеп чыга... Шулардан тора минем гомерем” [4].

Милләттәшләрне кызыксындырган мөһим темалар, җәмгыять һәм дәүләт игътибарын сораган әһәмиятле проблемалар М.Мәһдиевне публицистика йөген тартырга мәҗбүр иткән. Ә публицистка *авыр миссия* йөкләнгән. “Без

публицистларның даими эшен эшләргә – заман тарихын язарга тиеш...” – дигән В.И.Ленин [5; с. 1].

Үз геройлары алдында икейөзләнүче, тар фикерләүче, әзер журналистик калыплар кулланучы иҗат әһеленнән яки кайбер “озын сакаллы”, ләкин “кыска акыллы” редакторлар көен көйләүче һәм алардан куркып торучы журналисттан һичкайчан яхшы публицист чыкмый. М.Мәһдиев исә чын халыкчан публицист булган. Ул вакчыл бәндәләр белән вакланмаган, түрәләр каршында ялагайланып, тәлинкә тотып үз дәрәҗәсен төшермәгән, рәнҗетүчеләргә рәнҗешен белгертмәгән.

М.Мәһдиев иҗатының аеруча соңгы ун елына хас актив публицистик эшчәнлек безнең игътибарны нык җәлеп итте.

Беренчедән, “Казан утлары” журналында басылган, халкыбызны борчыган тарих, әдәбият, мәдәният мәсьәләләренә багышланган, киң җәмәгатьчелек фикерен уяткан җиде мәкаләсен анализ предметы итеп сайладык.

Икенчедән, М.Мәһдиевнең публицистик стилен өйрәнеп, күп мисаллар җыйдык.

Өченчедән, аның шул елларда басылган кырык тугыз мәкаләсен укып чыктык.

Тикшерену объекты. 1985-1995 елларда М.Мәһдиев публицистикасы.

Тикшерену предметы: “Туган як авазы”, “Давыл хәбәрчесе – Иделдә”, “Европа – безнең хакта”, “Өлкән әдип белән очрашуларым”, “Каһәрләнгән хәрәкәт, каһәрләнгән тема...” “Татар зыялысы... Ул – кем?”, “Кара тарихтан бер ләүхә” мәкаләләре.

Фәнни мәкаләбезнең *максаты* – М.Мәһдиевнең 1985-1995 еллардагы публицистикасын анализлап, татар матбугатында публицистика жанрын үстерүгә керткән өлешен ачыклау.

Максатыбызга ирешү өчен түбәндәге *бурычлар* куйдык:

– әлеге җиде мәкаләсен тирәнрәк өйрәнергә;
– XX г. ахыры милли публицистикасында тоткан урынын билгеләргә.

1980 елларның икенче яртысында, үзгәртеп кору сәясәте нәтиҗәсендә, татар халкы тирән “йокысы”ннан акрынлап уянды: бөек тарихы белән кызыксына башлады, тарихи хәтере хәрәкәткә килде, милли үзаңы терелде,

шанлы үткәне, данлы бүгенгесе һәм якты киләчәге өчен олы горурлык хисе ташып чыкты, татар матбугатын даими укып баручы, киң фикерле белүче кайбер милләттәшләребез тарих, әдәбият галимнәренә, шул исәптән М.Мәһдиевкә дә, үзләрен нык кызыксындырган сораулар юлладылар.

“Казан арты авылларының исемнәре каян килеп чыгуын сорап, соңгы елларда миңа да хатлар язалар. Мин бу өлкәдә белгеч түгел, бу мәсьәлә белән махсус шөгыльләнгәнем юк. Фән-гыйлем өлкәсендә минем егерменче гасыр башы татар әдәбиятына һәм халык иҗатына караган *азмы-күпме* (курсив безнеке. – И.Ф.) хезмәтләрем бар” [6], – дип башлап киткән, тыйнаклык саклап.

“Туган як авазы” мәкаләсендә Казан артына урнашкан татар авыллары исемнәренең тарихын яктырткан: аларның килеп чыгышын өйрәнгән, кызыклы күзәтүләре, гыйбрәтле мисаллары белән уртаклашкан, авыл исемнәребез тарихы дигән буталчыклы өлкәгә үзеннән күпмедер гыйльми өлеш керткән. “Бер авылның да исеме очраклы тумаган, моны аксиома буларак кабул итәргә кирәк”, – дигән ул.

Галим ике фәнни концепциягә нигезләнгән:

“1. Авыл исемнәре шул тирәдәге урман, елга, басу, шунда үскән агач, шул тирәдәге рельефка һәм шунда тереклек иткән кыргый хайваннар, кошларга бәйле рәвештә ясалган.

2. Казан ханлыгы рус дәүләтенә кушылганнан соң (*кушканнан соң дип укыгыз. – И.Ф.*) кайбер авыллар рус түрәләре, землемерлар тарафыннан исәпкә алынган һәм кәгазьгә язганда рус теленә якынайтып үзгәреш кичергән, димәк, кайбер авылларның исемен русчадан татарчага таба чыгып эзләргә кирәк”.

Бу концепцияләргә таянып, мондый нәтиҗәләр ясаган:

а) Күп кенә авылларның исеменә “ил” сүзе нигез булган, мәсәлән: Торна иле, Ку иле, Мари иле;

б) “Ор” сүзе бер урында калкулыкны, икенче урында чокырны, өченче урында коры елганы аңлаткан, мәсәлән: “Ку орысы”, “ор” сүзе Арча исеменең тамырында да ята;

в) “Казан арты авыллары рәсми документларда берничә тапкыр исемнәрен үзгәрткәннәр. Моңа йә алпавыт җирбиләүчелеге, йә патша администрациясенең кайбер җир-оештыру чаралары, кайвакытта сыйнфый

көрәш моментлары тәэсир иткән”. Мәсәлән: Арча районының *Гөберчәк* авылы 1930 елларда *Кече Му* дип аталган; *Сеҗе* авылы – өстәмә исеме *Мурья Мусич*; *Казанбаш* авылы – төп исеме *Кармыш*; аның янындагы “*Четыре двора*” дигән күрше урыс авылы татарчалаштырылып *Өстеял* дип атала, чөнки анда *Постоялый двор* булган, шул сүзтезмә; *Александровка* авылы (татар телендә – *Тыңламас* исемле).

Так как мы родом из Арского района, у нас имеются допольнителные сведения о последнем населённом пункте. Первичное название этой деревни – *Талнамаз*, раньше она была татарской деревней. На берегу речки расло много ивы и там народ читал намаз (молился). После завоевания Казанского ханства Московским государством сюда тоже пришли завоеватели – церковные священники, крестители, миссионеры. Позже были переселены русские крепостные крестьяне. Русский помещик, барин Александр являлся хозяином этих земель. От его имени пошло название села. В XIX веке в селе Александровка было 238 дворов, длина центральной улицы – 1,5 км. В тех краях – в деревне Хотня (Хәтнә) открыто водное месторождение в начале XIX в. помещиком Перцовым Н.П. Природно-чудотворное действие Хотнинского источника привлекает всё живое, уникальный состав которого с содержанием природного серебра эффективно действует на организм, на его оздоровление.

Старинная, архитектурно красивая каменная церковь во время пожара сгорела, затем построили новую церковь из дерева. У барина Александра были замечательная усадьба, огромный сад площадью на 10 га, где росли только ель, сосна и берёза. В сад входила лишь одна дорога, на двух концах сада было два озера, сейчас их нет. Этот сад местные крестьяне называли «садом богача» («бай бакчасы»).

Второе татарское название этого села – *Тыңламас*. Откуда оно взято? Рассказывают тоже интересную историю. Помещик Александр договорившись со старостой соседней деревни Утня (Өтнә), забрал большой кусок их земли (приблизительно 40 га). Сельчане узнав об этом, требовали, чтобы староста вернул землю обратно. Но он к барину не пошёл, сославшись на то, что он не послушает (тыңламас). После этого деревню Талнамаз начали называть *Тыңламас*.

Последние жители Александровки XX в. – семья Тучиных. Они никогда не входили в колхоз. Владимир Тучин в окресности считался хорошим ветеринарным врачом. Его очень уважали как опытного специалиста. Он

работал в ветеринарной лечебнице села Хотня, которая находилась в 12 км от Александровки.

Сестра Владимира Ольга Тучина умерла, достигнув 100 летнего возраста. По рассказам моего кума Рафиса Габдулхакова – жителя деревни Утня – она ёще в 95 лет пилила ножовкой ветки деревьев.

Шул рәвешле, “...авылларыбызның исемнәрен ачыклаганда бик сак булырга, аларны ачканда нейрохирург кебек эшләргә кирәк”, – дип безне кисәткән автор.

“Давыл хәбәрчесе – Иделдә” әдәби-публицистик язмасын [7] бөек рус язучысы Максим Горькийнең тууына 120 ел тулуга багышлаган. Укучыны әдипнең татар телендәге тәрҗемә әсәрләре белән таныштыра. М.Горький әсәрләрен ана телебезгә тәрҗемә итү XX г. башында зур вакыйга санала. Бу игелекле эшкә беренче булып Сәгыйть Рәмиев алына. “Давыл хәбәрчесе турында җыр”ның татарча тәрҗемәсенә Галиәсгар Камал да игътибар итә. “Бәхетсез егет” драмасында караклар нәкъ менә шуны – С.Рәмиев тәрҗемәсендәге Горький җырын хор белән җырлыйлар. 1907 елда “Бәхетсез егет” аерым китап булып басыла һәм бу җыр халыкка тарала. Бераздан җыр Казан сәхнәсендә яңгырый – Горький иҗаты безгә шулай җыр булып керә, ди ул.

Шулай итеп, узган гасыр башы татар реалистик әдәбиятенә Горький килеп керә. “Татар матбугаты аның исемен еш телгә ала. Горький кем ул? Ул ничек яза? “Вакыт” газетасы Оренбург укучыларына хәбәр итә: “Горький үз бүлмәсендә язганда бөтен дөньясын оныта, бөтен күңеле илә шул әсәренә бирә”. (“Вакыт”, 1907, № 252)”.

1908 елда Горькийнең “Ана” романы төрек теленә тәрҗемә ителеп, Төркиядә басылып чыга. М.Мәһдиев аны да игътибарсыз калдырмый: “Татар зыялылары арасында фикер уяна: ни өчен әле без, татарлар, үзебездә яшәгән, безне яраткан, ихтирам иткән Горькийны татарчага тәрҗемә итмибез?”. Горький әсәрләрен тәрҗемә итүче Солтан Рахманколый, Галимҗан Ибраһимов иҗатларына туктала. Кызганыч, Октябрь инкыйлабына кадәр Горький прозасы бөтенләй үк диярлек туган телебезгә тәрҗемә ителми.

“Вакыт”, “Йолдыз” газеталарының Горький иҗатын пропагандалавы мактауга лаек, ди. Бу басмалар танылган язучы турында мәгълүмат бирү өчен рус матбугатына мөрәҗәгать итәләр.

Октябрь борылышыннан соң татар әдәбият белемендә Горький иҗатын өйрәнү, тәрҗемә итү һәм аның белән аралашуның яңа чоры башлана.

“Горький кем ул? Әдәбият дөньясында ул кайсы сыйфаты белән мәшһүр? Бу мәсьәләне 20 нче еллар башында Г.Ибраһимов күтәрә”, – дип яза М.Мәһдиев. Ибраһимовның 1920-22 еллардагы хезмәтләрен уңай бәяли.

1923 елда “Безнең юл” журналының 12-нче санында басылган М.Горькийнең “Кеше”сен (Нәҗип Думави тәрҗемәсендә) совет чоры татар әдәбиятендә иң кыю ирекле тәрҗемә әсәре дип атый автор. Галимҗан Нигъмәти “М.Горькийның беренче әдәби хезмәт еллары” мәкаләсе белән татар филологиясендә “Горькийны өйрәнү” юнәлешенә нигез сала. Горький турында В.И.Ленин фикерләрен татар телендә беренче яңгыратучы кеше дә Г.Нигъмәти була. “Безнең язучылар Горькийдан күп нәрсәләргә, әлбәттә, иң *беренче нәүбәттә* (курсив безнеке. – М.М.) язучылыкка өйрәнергә телиләр”. (“Яңалиф”, 1932, № 8)”.

“...(Горькийның бу киңәше (1929 елда Мәскәүдә А.Герцен исемендәге язучылар йортында татар әдипләре белән очрашуда Горький залга килеп кергәч, аңа ихтирам йөзеннән озак итеп кул чапканнар, ул аларга: “Кирәкми, кирәкми, кул чабарга кирәкми, языгыз күбрәк... Сез – язучылар, төп эшегез – язу. Никадәр күп һәм яхшы язсагыз, минем өчен шулкадәр зуррак хөрмәт күрсәткән булырсыз...”, – дип әйткән. – Мирсәй Әмир истәлегеннән. – И.Ф.)) бүген – сиксәненче еллар язучылары өчен дә заманча бит! Күпме язучы үзенең юбилеен артистлар, композиторлар чакырып филармония концертына әйләндермимени?! Гомеренең яртысын кул чаптырып залдан-залга күчеп чыгыш ясап уздырган язучыларыбыз азмыни?)”.

Шул сөйләшүдә Горький бик гыйбрәтле фикер әйткән: “Татар язучыларының кыйммәте – *татар тормышыннан язылган* (курсив безнеке. – И.Ф.) художество әсәрләре тудыруда. Мин татар язучыларыннан кайбер иптәшләрнең әсәрләрен укыганым бар. Алар үзләренең *татар язучылары икәнлекләрен онытып* (курсив безнеке. – И.Ф.) ялгыш итәләр. (Горький монда, күрәсең, К.Нәҗминең “Шобага” хикәясен күздә тота, ул аның тәрҗемәсен 1928 елда укып чыккан була. – М.М.). Татар тормышына хас булган специфик моментларны художество сурәтләре аркылы күрсәтү, формасы белән милли, эчтәлеге белән советчыл булган татар әдәбияты тудыру, шундый әдәбият аркылы татар тормышы белән бөтен дөньяны таныштыру – татар язучыларының төп бурычлары”. (Әмир М. Горький безгә ни әйтте? “Яңалиф”, 1932, 8 сан)”.

М. Мәһдиевнең публицистлык осталыгына игътибар итсәк, ул иҗтимагый-публицистик стильне гаҗәп дәрәҗәдә иркен куллана, мәсәлән: “...Заманнар, җитәкчеләр, кануннар үзгәрә, карарлар чыга, ә Горький һаман бөек булып кала. Инде без аңа шулкадәр иялəнгәнбез, ул гомер буе безнең арада яшәгән, безнең телдә язган сыман тоела безгә. Моның хикмәте нәрсәдәдер, без ул турыда уйлап та тормыйбыз, әмма интуитив рәвештә сизәбез: Горький *олы җанлы кеше* (курсив безнеке. – Б.М.) булган. Бөек рус язучысы дигән мактаулы исем йөртсә дә, милли әдәбиятларның барысын да тигез күргән, елгалар, каеннар, ашау-эчү әйберләрен, мунчаларны да милләтләргә бүлеп өләшеп язмаган. Кайта-кайта әсәрләрен укысаң, тагы да ышанасың: Горький бөтен иҗаты белән кешеләрне олы җанлы булырга өндәгән икән һәм, *олы җанлылык язучыларыбыз арасында дефицитка әйләнә башлауга*, мәһабәт, саллы гәүдәсе – иҗаты белән безнең алга Максим Горький килеп баса икән” [7].

Галим мәкаләсеннән фәнни стильгә дә үрнәк табарга мөмкин: “Горький иҗатыннан осталыкка, халыкчанлыкка, гомумән, сәнгатьчә уйларга, фикер йөртергә өйрәнергә кирәк иде. Тарих моны исбатлады” [7].

Монда ул матур әдәбият стилен дә кулланган, мисал өчен: “Элекке Лаеш урманнары, куаклыклары өстенә җәелеп яткан кояшлы, чал Идел өстендә акчарлаклар уйнаганда да, җилле-давыллы көннәрдә карачкыл-кургаш дулкыннар куптарып, безнең җаннарыбыздагы ваклыкларга рәнҗегәндәй, ул мәһабәт елга дулаганда да, безгә бөек язучының авазы ишетелә. Давыл хәбәрчесе дигән кош авазы белән кисәтә ул безне:

– Әдәбият – кеше турындагы фән, сәнгать ул. Әдәбият кәсеп түгел, талант иясенең җан авазы ул! Чын мәгънәсендәге әдәбият – батырлык, үз-үзеңне мәҗнүннәрчә шуңа сарыф итү ул! Ә батырларның мәҗнүнлегенә без дан җырлыйбыз...” [7].

Автор татар язучыларын Горький иҗатыннан үрнәк алырга өнди.

“Европа – безнең хакта” фәнни-публицистик мәкаләсенең [8] башында ук М. Мәһдиев татар тарихы, мәдәнияте, фольклоры белән кызыксынган француз галимнәре А. Беннигсен, Л. Келькеже Парижда чыгарган белешмәлекне, 1980 нче елда Хельсинкидә “Финляндия төрекләре берлеге” татарча бастырган “Безнең җырлар” җыентыгын, алман (немец) галимнәре Отто Һетч, Һотһольд Вайль, фин галиме Һ. Паассонен һ.б. хезмәтләрен атап узган. “Европа галимнәре безне белә!” – дип чын күңелдән шатланган.

Автор татар халкының тарихы, әдәбияте, авыз иҗаты турында Ауропада басылып чыккан кайбер гыйльми хезмәтләргә күзәтү ясауны максат итеп куйган. Аерым алганда, мадьяр (венгр) галиме Балинт китабына киңрәк тукталган:

"Балинт Габор 1844 елда туган (мадьяр телендәге әдәбиятта кешенең фамилиясе башта, исеме икенче булып китерелә). Вена һәм Будапешт университетларының хокук факультетында укыган чагында, ул бар булган буш вакытын телләр өйрәнүгә багышлый, бигрәк тә көнчыгыш телләре белән кызыксына. 1870 елда ул күп санлы мадьяр сүзлекләренең редакторы булган академик Фогараши Янош белән таныша. Аның киңәше буенча Балинт монгол һәм рус телләрен өйрәнә башлый. Фогараши ярдәме белән Балинт Россия һәм Азиягә өч еллык сәяхәткә китә, аның юл расходларын Венгрия Фәннәр Академиясе күтәрә. Балинт Казанга 1871 елның 17 июнендә килеп җитә, тиз генә эшкә керешә. Казанда ул иң әүвәл миссионер Ильминский белән таныша, керәшен татарлары укыган мәктәпләргә йөри башлый. Тел үрнәкләре язып алу өчен иң уңай алым – халык иҗаты әсәрләренә мөрәҗәгать итү икәнен Балинт яхшы аңлый. Ул Лаеш, Мамадыш, Казан өязләренә йөри, халык иҗаты әсәрләрен язып алуда Гаврила улы Борис исемле керәшен ярдәм итә. Ул җыйган материаллар 1875 елда Будапештта аерым китап булып басылып чыга (Kazani tatar. Balint Gabor, Budapest, 1875. Чит телләрне өйрәнү. Текстлар һәм тәрҗемә. Җыючысы һәм тәрҗемә итүчесе Балинт Габор). Балинтның китабына барлыгы 144 мәкаль, 46 табышмак, 64 кыска җыр, 4 бәет (кайберләрен Ильминскийның шәкерте Тимофеев Игнатий Бачлей улы әйтеп яздырган), 34 экият һәм керәшен татарларының ышана торган кирәмәтләре тупланган. Болардан тыш китапка изгеләр сүзләре, дини риваятьләр кертелгән".

Бу китапның 1875 елгы басмасының бердәнбер нөсхәсе Казан университетының фәнни китапханәсендә бар. Гомумән, венгр галимнәре татар фольклоры белән ныклап кызыксыналар.

1980 елда Кәкүк Жужа ханым "Казан татарларының халык җырлары" китабын бастырган (алман телендә, Kazan tatarische volkslieder. Zsuzsa Kakuk, Budapest, 1875). Бу җыентыкка Кунош Игнац 1915-1918 елларда Австро-Венгрия империясендә тоткынлыкта булган татар хәрби әсирләреннән язып алган 643 җыр кергән. Татар җырларының текстына янәшә рәвештә аларның алман теленә тәрҗемәсе дә бирелгән. Балинт китабында да шулай. "Мондый алым Европа галимнәренең бик күбесенә халкыбызның акыл байлыгы,

эстетик фикерләү дәрәҗәсе белән танышырга мөмкинлек бирә”, – дигән М.Мәһдиев.

Венгриянең Сегет университетындагы Урал-Алтаистика кафедрасы мөдире Берта Арпад Балинтның татар фольклорына багышланган бөтен китапларының яңа җыентыгын бастыра (A.Berta. Budapest, 1988, 412 p.). Хезмәтнең “Сүз башы”нда Балинтның тормыш юлы хакында бай мәгълүмат тупланган, фәнни аппаратында татар халык иҗатына караган аурупа чыганаклары да күрсәтелгән, ди.

Түбәндәге өзекләрдә М.Мәһдиевнең галимлеге ап-ачык сизелә:

“Балинт татар халкының шулкадәр затлы җырларын, мәкаль-әйтемнәрен җыйган ки, хезмәт халкының акылына, эстетик фикерләү дәрәҗәсенә таң каласың. Әле бит 1905 ел революциясе дә булмаган, татар халкының газета-журналлары да, театры да юк. Ә халык үз язмышы турында фәлсәфи фикер йөрткән, сөю-нәфрәт хисләрен – җырларында, акылын, тормыш тәҗрибәсен – мәкаль һәм табышмакларында, матур хыялын – әкиятләрдә, моң-зарын бәетләрдә гәүдәләндергән”.

Б.Габордан бер җыр куплеты мисалга китерә дә болай аңлата:

“Кара да постау чикмәнемне

Кара ефәк белән бөккәндер;

Тәрәзәләреннән карый-карый

“Әллә кайтыр” диеп көткәндер.

Сиздегезме? Халык гел чабата-башмактан гына йөрмәгән, ямаулы күлмәктән генә дә түгел. Постау – “Бостон” – костюм тектерә торган югары сыйфатлы чын йон материал, гадәттә кара төстә була. Моны Америкадагы Бостон шәһәре тукучылары эшләп чыгарган. Татар агаеның чикмәне әнә шул “бостон”нан. Алай гына да түгел, ул әле бөрмәләрендә кара ефәк белән дә бизәлгән...”

М.Мәһдиев “теш карасы” төшенчәсен Балинт китабыннан татар җыры китереп шәрехли:

“Теш караларын бик сөям,

Тиерәсем килми тешемә;

Сөймимен түгел, бик сөям,

Белгертәсем килми кешегә”.

Галим теш карасын XIX йөздә – XX г. башында затлы татар кызлары тешләрен кап-кара сөрмәгә (ялтыравыклы лакка) буяганда куллануын, әнисенең дә кыз чагында тешләрен сөрмәгә буяганын әйтеп үтә.

Б.Арпад 1988 елның 7 декабрендә Габделәхәт улы Миркасыйм Госмановка автограф белән бүләк иткән китабында галимә астына сызган бер татар мәкаленә М.Мәһдиев тә игътибар иткән: “Күргәнне *кютләген* (ишеткән) җиңгән”. Кютләген сүзен галим ачыкларга тырышкан. Аныңча, бу мәкальдә хата бар. Ул аны “Күргәнне *киртләгән* җиңгән” дип дөресләгән. Гаврила улы Борис исемле керәшен татары җыйган материаллардан күчереп язганда Балинт киртләгән сүзен аңламаган, шуңа күрә хаталы язган дип саный. Фикерен дәлилләп, туган телебездәге “Колагыңа киртләп куй” әйтемен мисалга китергән. Моны ул үзе өчен гыйльми ачыш дип исәпләгән.

Галим уйлавынча, Сегет университеты тюркология фәненә зур игътибар бирә. Урал-Алтаистика кафедрасы әзерләп чыгарган “Татар этимологиясе” җыентыгын (1988) мисалга китерә. Тугандаш татар-башкорт телләренең кайбер мәсьәләләрен тикшерүгә багышланган әлеге хезмәткә мадьяр галимнәре Й.Торма, А.Рона-Таш, Л.Тардь, алман галиме К.Шёниһ белән бергә татар галимнәре Альфред Халиков, Рифкать Әхмәтҗановның да фәнни нәтиҗәләре кергән.

Мәкаләсенә йомгак ясап, М.Мәһдиев үзенең публицист рухына, публицистик фикерләү рәвешенә, акыл дәрәҗәсенә һәм шәхси өслүбенә хас булганча гына болай ди:

“Европа безнең хакта күп яза. Телебез, әдәбиятыбыз, тарихыбыз, яшәү рәвешебез турында. Безне яратып язучылар күп, яратмаучылар да җитәрлек, дидек. Ләкин фән, гыйлем андый симпатия, антипатияләрдән өстен торырга тиеш. Без исә үзебез турында кайда нәрсә чыкканын белмичә яши бирәбез. С.Рәмиев әйткәнчә, “татар йоклый”. Без һаман әле уяна алмыйбыз, авырлык белән генә күзне ачабыз да яңадан ойыйбыз. Югарыда китерелгән хезмәтләр безне дә активлыкка чакырмыймыни? Татар теле галиме дигән төшенчә галимнең рус, гарәп, немец, төрек, мадьяр, инглиз, француз телләре белән эш итә алучы кеше икәнлеген таләп итмимени? Кайда безнең мадьяр телен өйрәнгән тел галимебез? Ә бит мадьяр Балинт, рус Чернышевский татар телен белгәннәр. Кайда немец телен, инглиз, гарәп, төрек, француз телләрен иркен белгән тюркологыбыз? Ә бит проф. Н.Ф.Катанов сигезләп телне белгән, татар галимнәренә гарәп шрифтында татарча хатлар язган...”

Әлеге мәкаләсе белән автор татар галимнәрен активлыкка чакыра: “Европа гыйлеме безгә күз тутырып карый, элемтә эзли. Ә без... качабыз, оялабыз”.

“Өлкән әдип белән очрашуларым” мәкаләсе [9] Сәйфи Кудаш турындагы истәлекләрдән гыйбарәт. “Сәйфи ага Кудашны беренче тапкыр күрүем алтмышынчы еллар башында булды”, – дип башлап китә. Бу вакытта М.Мәһдиев КДУ аспирантурасында укый: 1917-1932 елларда татар әдәби тәнкыйтенең барлыкка килүен, үсүен өйрәнә. Казан, Уфа, Мәскәү, Свердлов шәһәрләрендә басылган барлык татар газета-журналларын укып чыга. “Мәктәптә укыган елларны безгә, әдәбият дөньясында дүрт галим бар, дип өйрәткәннәр иде. Болар – Мөхәммәт Гайнуллин, Гали Халит, Хәй Хисмәтуллин һәм Хәсән Хәйри. Ә мин актарган газета-журналларда безнең буын ишетмәгән йөзләрчә исем... Кая барырга, кемнән анықларга?”, – дип сорый ул.

Дөньяда иң хәтерле кеше Афзал Шамов дигәч, публицист аны эзләп китә. Ул аңа С.Кудаш белән очрашып сөйләшергә тәкъдим итә. М.Мәһдиев икенче көнне үк “Казан” кунакханәсендә өлкән әдип белән очраша. Ике сәгать барган аралашудан яшь галим кандидатлык диссертациясе өчен күп мәгълүмат ала, зыялы булу өчен үзенә һәм галим-голәмәгә нәрсә җитмәгәнлеген аңлый.

Сөйләшүдән соң М.Мәһдиев мондый нәтиҗәгә килә: “Интеллигент булу өчен *каршыңда утырган кешене тыңлый белү дә* (курсив безнеке. – И.Ф.) бик кирәк икән”. Шушы очрашуда С.Кудаш аңа Г.Ибраһимов, Г.Нигъмәти, Хәлим Искәндәрев, Хөсни Ишбулатов, Галә Ходаяров кебек әдәбиятче-тәнкыйтьчеләр турында дөнья кадәр мәгълүмат бирә. Остаз күрсәткән юлдан китеп, 15-20 ел эчендә М.Мәһдиев әдәбият тарихы буенча бай материал туплый. “Сәйфи ага мине әнә шулай мәңгелек эзләнү бәхетенә – мәшәкатьле, борчулы бәхет дөньясына юнәлтте”.

С.Кудаш Казанга дусларын сагынганга күрә генә еш килеп йөргән. “Икенче, өченче очрашканда без инде – остаз һәм шәкерт – кемгә нәрсә кирәген, кемнең нәрсә бирә алганын яхшы белә идек”, – ди галим.

Автор әлеге язмасында Х.Туфан җыйган мәҗлестә С.Кудаш белән очрашуын шактый тулы итеп, диалог рәвешендә тасвирлый:

“Гомәр Бәширов, Хәсән Туфан, Сибгат Хәким яшәгән “Аккош күле” дачасының җәйге бер көне аеруча хәтердә калган: язучы хатыннары

йөгерешә – кемдер гөбәдия пешерә, кемдер токмач кисә, язучылар дача капкасы төбендә йөренәләр: ни бар, нәрсә булган?

– Сәйфи ага килә, Сәйфи!

– Кит аннан! Сәйфи Кудаш үземе?

– Үзе инде, үзе! Кичә аэропортта каршы алдык, менә бүген аны Союз машинасы белән монда китерәчәкләр.

Менә дача капкасыннан мөлаем чырай белән мәһабәт гәүдәле Сәйфи ага килеп керә. Затлы киемнән. Сәйфи аганы кайда утырту турында ярты секундлык кына бәхәс, менә Хәсән Туфанның балаларча саф шатлануы...

Сәйфи аганы яраткан темасына тиз тартып керттеләр: Мәҗит Гафури, Шәехзадә Бабич, Сәгыйть Рәмиев, Сәхибҗамал Гыйззәтуллина-Волжская, Мулланур Вахитов...”

“Каһәрләнгән хәрәкәт, каһәрләнгән тема...” мәкаләсендә [10] М.Мәһдиев “Иж-Буби процессы” дигән гаҗәеп серле тема хакында яза. Аның буенча совет матбугатыннан да байтак мәгълүмат таба. Бу теманы татар әдәбияте кафедрасы планына диплом эше итеп кертә. “Максатым – Лобачевский исемендәге китапханәдә сакланучы Г.Буби кулъязмаларын һәр елны берәр студенттан күчертеп, шуңа сүз башы, текстологик анализ, сүзлек биреп, ахырдан бу кыймммәтле хәзинәне аерым китап итеп әзерләү иде.” Галим бу теманы студент Ф.Казнинага тәкъдим итә. Ул диплом эшен намус белән башкарып чыга, ләкин әлеге хезмәткә “яхшы” билгесе генә куела. Сәбәбен М.Мәһдиев кафедра мөдире булмавында күрә.

“Буби мәдрәсәсе” мәкаләсен 1960 елларда ук “Казан утлары” журналына бирә. Редакция аны рецензияләү өчен Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, тарих институтына җибәрә. М.Мәһдиевнең “Тарихның бер тармагы” мәкаләсенә 1968 елның 3 гыйнварында Г.Ибраһимов исем. ТӘТИ өлкән фәнни хезмәткәре Хөсәен Хәсәнев язган бәяләмәне [10] укучы игътибарына тәкъдим итә. “Искәрмәләр төп ике төркемгә бүленәләр: а) “Бубилар хәрәкәте” дигән төшенчә дөрес түгел. “Хәрәкәт” бары тик революцион гына, пролетариатларча гына була ала; б) Бубиларның эшчәнлеге сыйнфый характерда булмаган: монда пантюркизм, панисламизм идеяләре көчле булган”.

“Татар зыялысы... Ул – кем?” мәкаләсенә [11] эпиграф итеп М.Мәһдиев даһи Тукайның “Бәгъзе зыялыларымыз” шигырен ала:

“Татар халкы арасында хисапсыз күп зыялылар.

Сирәк ләкин, дөрест әйтсәм, кешелекле, хәялылар.

Әгәр күрсәң, кызарган йөз аларда, бер дә алданма;

“Оялгандыр!” димә яңлыш, “җибәргәндер” дисәң – әүля!

(Сүзлек: бәгъзе – кайбер, хәялы – ояты, вөҗданы булган кеше; “җибәргәндер” – эчкән мәгънәсендә; әүля – дөресрәк.)”.

Баш исемендә үзе куйган риторик сорауга автор төгәл җавап бирү белән башлый: “Беркем дә түгел, бүген татар зыялысы юк”.

Болай кыю итеп М.Мәһдиев кенә әйтә алган, мөгаен. Публицистик мәкаләсенең башыннан ахырына кадәр җавабын исбатлап, байтак дәлилләр китергән. Аныңча, моның сәбәпләре тарихта. Бу – безнең татар милләтенең генә түгел, бәлки, Россия империясенә кергән барча халыкларның да фаҗигасе. Хакимияткә кем генә килмәсен, иң әүвәл ул үзен зур интеллигент итеп күрсәтергә тырышкан, чын интеллигентны таптаган, бетергән. “Интеллигентлык – рус төшенчәсе” дигән фикер дә аңа ошамый. Ник, нишләп алай булсын? Татарны канга батырып, чукындырып йөргән православие миссионерлары интеллигент буламы? Юк, интеллигент ул – кешене, аның динен, телен, гореф-гадәтләрен ихтирам итүче кеше юк, интеллигент татарда гына түгел, русның үзендә дә юк.”

Зыялылык – тирән төшенчә, ярым-йорты була алмый. Ул сыйфат кешедә йә бар, йә юк. Моңа мисал итеп М.Мәһдиев классик әдип, сәләтле прозачы, “Галия” мәдрәсәсеннән бераз укыгач куылган, тәмамламаган югары дини белемле, “Аң” журналында эшләгән, аннары “Галия”дә үзе укыткан Г.Ибраһимовны китергән. Аның фикеренчә, татар халкының үзаңына Тукай иң кирәк чакта – көрәш мәйданында – аңа аяк чалган; Газиз Гобәйдуллинга, аның нәселенә каршы мәкаләләр бастырган Г.Ибраһимов берничек тә интеллигент була алмый. Г.Тукай, К.Тинчурин, Г.Камалларны да М.Мәһдиев зыялылар рәтенә кертми. “Тукай да иҗатының беренче чорында әле зыялы түгел. Яшь егет сатирик журналларда әледән-әле Йосыф Акчура, Фатыйх Кәрими, Габдерәшит Ибраһимов, Исмәгыйль Гаспринский кебек татар халкының бөек улларын тешләп-тешләп ала. Хәтта Гаяз Исхакыйны да тешләп уза. Ләкин яшь егетнең бу мавыгуларын гафу итик. Без генә ул, хәзер, арткы акыл белән (“задним умом”) акыллы. Тукайда, еллар үткәч, прозрение (күзе ачылу) була.”

1919-1920 елларда татар укымышлыларының каймагы – Г.Исхакый, Й.Акчура, С.Максудый, Габдулла Баттал Таймас һ.б. мөһаҗирлеккә киткән. Алар рус, төрек, француз, инглиз, алман, гарәп, фарсы телләрен камил белгән. Казан Г.Гобәйдуллинны да, Г.Сәгъдине дә, чын зыялы М.Галәүне дә сыйдырмый. М.Галәүнең ике романын Казан басмый, ул аларны бастырыр өчен Мәскәүгә китә, романнарын үзе русчага тәрҗемә итә.

М.Мәһдиев ачынып, болай төгәлли: "Безнең буында булмады инде ул зыялылар. Ләкин милләтебез киләчәктә бу катлауны эшләп чыгарырга тиеш. Зыялылары булмаган көе Татарстан дәүләте яши алмаячак. Ә зыялы кеше – ул, уйлавымча, үз мәнфәгатьләрен кайгыртмыйча милләт өчен көрәшүче белемле, юридик әзерлекле, әхлакны белгән, ачык күзле, хөсетсез бер татар баласы. Ул туар, үсәр, Татарстаныбызга хезмәт итәр".

"Кара тарихтан бер ләүхә" мәкаләсе [12] Миргазиз Укмасыйның тууына 140 ел тулуга багышлана. Публицист әлеге язмасын Сахалин утравыннан Татарстанның Язучылар Берлеге идарәсенә хат килү турында хәбәр итүдән башлый. Хат эчендә тагын бер хат була. Хатларның берсе М.Укмасыйныкы, икенчесен оныгы язган. Мәкаләнең бурычын М.Мәһдиев үзе үк билгели: "...шагыйрьнең биографиясендәге ак тапларга төс бирү".

М.Укмасый исеме 1920-1940 елларда телгә алынмый. Ул 1945 елда "Совет әдәбияты" журналында күренә. 1956 елда КПССның XX съездында Сталинның шәхес культы фаш ителгәч, татар әдәбиятендә зур вакыйга була: шул ук елда "Татар поэзиясе антологиясе" басыла. Анда М.Укмасыйның биографиясе бирелә, әмма Сталин өрәге яши әле: М.Укмасый әсәрләренә сүз башы язган Мөхәммәт Гайнуллин аның сәяси репрессия корбаны булуы турында әйтми. 1986 елда чыгарылган "Совет Татарстаны язучылары" дигән белешмәлектә дә бу хакта ләммим. Югыйсә, 1920-1940 елларда кайда булган ул, әсәрләре ник басылмаган? дигән хак сорау куя автор.

М.Укмасый хәзерге Балык Бистәсе районының Укмас авылында 1884 елда туа, хатыны – Күгәрчен авылы мулласы кызы. Аның исеме матбугатта беренче мәртәбә 1906 елда күренә. Тәнкыйтьче буларак мәкаләләр яза, татар әдәбиятен чүп-чар әсәрләрдән чистартырга чакыра, Г.Тукайга ияреп, тәнкыйть кирәклеге фикерен кабатлый. Тәнкыйтьнең әдәбияттә тоткан урынын билгеләп, ауропа әдәбиятенең бары тик тәнкыйть аркасында гына чәчәк атуын искәртә.

Укмасыйны заманында Тукай телгә ала. 1910 елда Шәрыкъ клубында сөйләгән лекциясендә М.Укмасыйның “Килен” шигыре халык иҗаты нигезендә язылганлыгын әйтә, аны мөнбәрдән укый.

“Татар поэзиясе антологиясе”ндә М.Укмасый 1947 елда вафат дип язылган, ләкин чынлыкта ул 1946 елның көзендә үлгән. Моны М.Мәһдиев бездә кеше кадерен белмәүнең ачык мисалы дип аңлата.

Шулай итеп, без М.Мәһдиевнең 1985-1995 еллардагы публицистикасын анализлагач, төп нәтиҗәләргә килдек:

а) мәкаләләрен өйрәнү М.Мәһдиев бу чорда публицистика жанрын үстерүгә зур өлеш керткән дигән фикеребезне раслады;

б) XX г. ахыры татар публицистикасында ул югары урын тоткан, чөнки шул елларда басылган 49 мәкаләсен укыдык;

в) публицистның үз стиле бар, аның сүз һәм фикер сөрешенә кыюлык хас;

г) журналистик-публицистик, фәнни, матур әдәбият стильләрендә җиңел язган, бер үк мәкаләдә аларны чиратлаштырып кулланган;

д) публицистик мәкаләре М.Мәһдиевнең олы җанлы кеше, әхлаклы һәм зыялы шәхес, затлы нәселдән булганлыгын исбатлый;

е) әдәбият галиме буларак, ул тирән филологик белемгә ия, укымышлы һәм мәгълүматлы белгеч.

Әдәбият

1. Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре; Рассказы / Сост. А.В.Диенко; Худож. М.В.Осипова. – М.: Современник, 1991. – 128 с.
2. Фәтхерахманов Р. Тормыштан килгән геройлар (Мөхәммәт Мәһдиев әсәрләренең өчтомлыгы чыгу уңаеннан) // Казан утлары. – 1996. – № 10. – 149-158 б.
3. Мәһдиев М. Мәшәкатьле һөнәр // “Идел” альманахы. – 1984. – № 4. – 75-78 б.
4. Аныкы ук. Миңа 195 яшь (М.Мәһдиев үзе турында) // Ватаным Татарстан. – 1995. – 15 март.

5. Учёнова В.В. Публицистика и политика. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1979. – 271 с.

6. Мәһдиев М. Туган як авазы // Казан утлары. – 1988. – № 6. – 178-181 б.

7. Аныкы ук. Давыл хәбәрчесе – Иделдә (М.Горькийның тууына 120 ел) // Казан утлары. – 1988. – № 3. – 170-178 б.

8. Аныкы ук. Европа – безнең хакта // Казан утлары. – 1990. – № 2. – 152-155 б.

9. Аныкы ук. Өлкән әдип белән очрашуларым // Казан утлары. – 1991. – № 10. – 186-187 б.

10. Аныкы ук. Каһәрләнгән хәрәкәт, каһәрләнгән тема... // Казан утлары. – 1993. – № 2. – 141-146 б.

11. Мәһдиев М. Татар зыялысы... Ул – кем? // Казан утлары. – 1993. – № 10. – 142-146 б.

12. Аныкы ук. Кара тарихтан бер ләүхә (М.Укмасыйның тууына 140 ел) // Казан утлары. – 1994. – № 12. – 167-170 б.